

§ 7. Правілы пабудовы сказаў з адасобленымі членамі, знакі прыпынку

Знакі прыпынку пры адасобленых азначэннях

Адасабленне — сэнсавое выдзяленне даданых членаў сказа, якое ў вусным маўленні перадаецца інтанацыяй (павышэннем або паніжэннем голасу і паўзамі), а на пісьме — знакамі прыпынку (коскамі або працяжнікамі).

76. Сярод прапанаваных азначэнняў выберыце азначэнне адасобленых членаў сказа.

Адасобленыя члены сказа — гэта:

а) члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова, характарызуюцца інтанацыяй пералічэння;

б) члены сказа, якія ўтвараюць яго граматычную аснову;

в) члены сказа, якія інтанацыйна і сэнсавы выдзяляюцца з мэтай падкрэсліць іх значэнне ў маўленні;

г) словы, словазлучэнні і сказы, якія не з'яўляюцца членамі сказа, граматычна не звязаны з імі, а ўключаюцца ў сказ з мэтай паказаць адносіны таго, хто гаворыць, да выказанай думкі;

д) словы, словазлучэнні і сказы, якія ўключаюцца ў структуру сказа з мэтай падаць дадатковыя звесткі, тлумачэнні, заўвагі, пры гэтым вызначаюцца сэнсавай адасобленасцю ад зместу асноўнага сказа.

З якімі тэрмінамі суадносяцца астатнія прапанаваныя азначэнні? Прывядзіце адпаведныя прыклады сказаў.

77. Прачытайце. Запішыце пытанні да тэксту, адказы на якія тлумачылі б сутнасць адасаблення і правілы пастаноўкі знакаў прыпынку пры дапасаваных азначэннях.

Стылістычныя функцыі сказаў з адасобленымі членамі акрэсліваюцца іх прызначэннем — канкрэтызаваць, удакладняць, інтанацыйна і сэнсавы вылучаць асобныя кампаненты выказвання.

З дапамогай адасаблення падкрэсліваюцца істотныя для разумення тэксту дэталі, напрыклад: *Нават самыя грубыя, недалікатныя людзі — на некалькі хвілін — становяцца паэтамі, рамантыкамі.* Зразумела, што нявыхаванасць і рамантыка — рэчы несумяшчальныя,

аднак роля паэтычнага, узвышанага слова настолькі значымая, што нават грубы чалавек у пэўныя моманты свайго жыцця адчувае сілу, прыгажосць лірычных радкоў. Нязвыкласць сітуацыі падкрэсліваецца праз адасобленую канструкцыю *на некалькі хвілін*. Без адасоблення — інтанацыйнага, сэнсавага — сказ мае сцвярдзальны, адназначны характар: *Нават самыя грубыя, недалікатныя людзі на некалькі хвілін становяцца паэтамі, рамантыкамі*.

Адасобленне трэба разглядаць як спецыфічны сродак сінтаксічнай сувязі слоў у сказе, пры дапамозе якога выдзяляецца сэнсавая функцыя спалучэння слоў (асобнага слова) у кантэксце. Частотна адасабляюцца дапасаваныя/недапасаваныя азначэнні і акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўным зваротам. У сказах з адасобленым азначэннем з дапамогай інтанацыі, парадку слоў пэўная прымета лагічна і эмацыянальна выдзяляецца, акцэнтуюцца: *Дождж усё шамацеў над самай галавою, спорны, роўны* (У. Караткевіч). Адасобленыя прыдаткі падкрэсліваюць прымету, вылучаюць яе на першы план: *Ефрасіння Полацкая — будучая святая — нарадзілася ў сям’і малодшага сына Усяслава Чарадзея* (Паводле А. Багамолавай).

Коскамі выдзяляюцца дапасаваныя азначэнні, калі яны:

- выражаны дзеепрыметнікавымі або прыметнікавымі зваротамі і стаяць пасля назоўніка, які паясняюць: *Над спаленай вёскай, адзетай жалобным гранітам, званы абзываюцца рэхам вайны незабытым* (А. Куляшоў); *Мне шчасце — жыць і піць жыцця напой, настоены на шчырасці сардэчнай* (В. Максімовіч); *Веснавая цёплая ноч толькі што апынула зямлю і раскідала свае таёмныя чары, поўныя крыху смутнага характа* (Я. Колас);
- выражаны адзіночнымі прыметнікамі або дзеепрыметнікамі, стаяць непасрэдна пасля назоўніка, які паясняюць, і маюць асаблівую сэнсавую нагрузку: *А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёю яблык, пераспелы і светлы, як даўняя журба...* (М. Стральцоў);
- выражаны адзіночнымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі або прыметнікавымі і дзеепрыметнікавымі зваротамі, стаяць перад назоўнікам, які паясняюць, і маюць дадатковае акалічнаснае адценне прычыны або ўступкі: *Сівабароды, дзед нагадваў гусяра з паэмы Я. Купалы «Курган»*; *Узрадаваны апошнімі промнямі чырванаватага сонца, дуб спакойна сустраў зорную веснавую ноч* (А. Пальчэўскі);

- выражаны прыметнікамі і дзеепрыметнікамі з паясняльнымі словамі і без іх, адносяцца да назоўніка (пераважна да дзейніка) і стаяць перад ім, радзей — пасля яго, але аддзелены ад гэтага назоўніка дзеясловам-выказнікам або іншымі членамі сказа: *Ад заняткаў вольныя, лета дні цяжкі* (А. Куляшоў); *Чатыры вярбы раслі на аселіцы, вялікія, што толькі ўдваіх, узяўшыся за рукі, і абхваціш* (А. Жук); *Італьянскія аркады* беллага палаца, перакрэсленыя чорнымі факеламі таполяў, адкрыліся ў канцы алеі* (У. Караткевіч);
- выражаны прыметнікамі і дзеепрыметнікамі або прыметнікавымі і дзеепрыметнікавымі зваротамі і адносяцца да асабовых займеннікаў (незалежна ад пазіцыі азначэнняў): *Ты ў лёс зайшоў мой на палескай станцыі, бунтоўны і трывожна-малады* (В. Аколава); *Чаго, неспакойнае, ты захацела, чаго, непакорнае, ты затрымцела, сэрца маё?* (П. Панчанка); *Павесялелы ад слоў маці, ён ляцеў як на крылах.*

Заўвага. Калі адасобленыя дапасаваныя азначэнні, з'яўляючыся па сэнсе неаднароднымі, стаяць пасля слова, якое паясняюць, то яны набываюць значэнне аднароднасці і раздзяляюцца а коскамі, як аднародныя члены сказа: *На небе ляжалі пашматаныя воблакі, нізкія, высокія, перыстыя і дажджавыя* (І. Шамякін).

Не выдзяляюцца а коскамі дапасаваныя азначэнні, калі яны выражаны адзіночнымі прыметнікамі або дзеепрыметнікамі і стаяць пасля назоўніка, які паясняюць, утвараючы з ім адно сэнсавае цэлае: *Чым больш жыву, тым больш карціць спазнаць мне шчасце таямнічае...* (В. Максімовіч); *З крыніцы выбягаюць ручайкі, іх кліча свет заманлівы і звонкі...* (П. Макаль); *З сумам гляджу я на сад апусцелы.*

78. Раствумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з адасобленымі членамі, улічваючы ўмовы адасаблення: інтанацыю, парадак слоў у сказе (адасобленыя члены стаяць перад словам, якое паясняюць, або пасля яго), марфалагічнае выражэнне паяснёнага слова (займеннік, агульны або ўласны назоўнік).

Вусна перабудуйце сказы так, каб адасобленыя члены сталі неадасобленымі. Раствумачце інтанацыйную і сэнсавую розніцу паміж варыянтамі сказаў.

1. Па расе, ад сонца яркай, мы вяртаемся дамоў (П. Панчанка).
2. Успыхнуў жаваранак над праспектам, затрымцеў, утрапены і горды (Г. Бураўкін).
3. Спяваюць жаваранкі. Нябачныя, яны трымцяць у засмужаным^{сп} злёгка **блакіце** (Я. Брыль).
4. Твар восені, пабляклы, невясёлы, вачам маім адкрыўся **пакрысе*** (Г. Каржанейская).

5. **Бліскавіцай** асляпіўшы ўсіх, россыпны, зялёны, **хлынуў** лівень (Д. Кавалёў). 6. Выйдзеш за вёску — жытнёвыя далі коцяцца, цёп-лыя, **плыняць** наўсцяж (К. Кірэенка).

Да выдзеленых слоў падбярыце сінанімічныя рады.

● Выпішыце дзеясловы, ужытыя ў форме 2-й асобы адзіночнага і 3-й асобы множнага ліку. Раствлумачце правапіс іх канчаткаў.

79. Спішыце сказы, выбраныя з вершаў У. Караткевіча, расстаўце знакі прыпынку, растлумачце іх неабходнасць/адсутнасць. Акрэсліце ўдакладняльны, паясняльны характар адасобленых членаў сказа ў кантэксце.

1. Шчасце былое ўяўляю дзяўчынкаю па вясне. Загарэлая кемная* злая дражніла яна мяне. 2. Явар сумны і адзінокі пахіліў задумёны стан. 3. Глянё на зямлю залатую пяшчотную сумную чыстую нехта па ёй вандруе ў паветра ўзнямаючы лісце. 4. Шчасце гуляла ў садзе апранутае ў паркаль сабе і птушкам на радасць а мне на смутак і жаль. 5. Кветка ў нетрах лясных распускалася залатая агністая сіняя. 6. І знік той дзень загублены ў цішы. 7. Былі ў яе нябачаныя вочы падобныя на просінь у нябёс і сарамлівасць мілая дзявочая і светлая была як светлы лёс. 8. Мудры моцны і працавіты цвёрда ведае родны народ — сонца светлым устане над жытам як прывыклі за многа год. 9. У вачах тваіх шэрых мілых больш было да мяне цеплыні.

Якія вершы У. Караткевіча вы ведаеце і любіце? Паразважайце, ці можна па некалькіх радках пазнаць паэта. Раствлумачце сэнс назвы зборніка паэта.

80. Раскажыце правілы адасаблення азначэнняў. Дапоўніце табліцу.

Умовы адасаблення	Чым выражаны азначэнні	Прыклады
Заўсёды адасабляюцца: <ul style="list-style-type: none"> ● калі стаяць пасля слова, якое паясняюць; ● адзелены ад слова, якое паясняюць, іншымі словамі; ● маюць значэнне прычыны, умовы, уступкі 		

81. Прачытайце разважанні айчыннага мовазнаўца Міхася Яўневіча. Карыстаючыся прыведзеным каментарыем як узорам, назавіце ўмовы адасаблення/неадасаблення (пры адпаведных зменах) у наступных сказах. Якія ўмовы — граматычныя або сэнсавыя — з’яўляюцца, на вашу думку, вырашальнымі пры адасабленні членаў сказа?

Пры разглядзе сказаў з адасобленымі членамі часта на першы план ставяцца граматычныя ўмовы адасаблення. Фактычна ж^м асноўнай умовай адасаблення з’яўляецца дадатковая сэнсавая нагрузка, якую выконвае той ці іншы даданы член сказа. Таму пры аднолькавых граматычных умовах тое самае спалучэнне слоў можа адасабляцца і не адасабляцца ў залежнасці ад яго сэнсавай нагрузкі. Так, у сказе *Адагрэтая за вясну зямля набрала сіл* (Я. Колас) спалучэнне *адагрэтая за вясну* выступае толькі ў сваім асноўным значэнні і таму не адасабляецца. Калі ж мы інтанацыйна выдзелім гэтыя словы, то ўзмоцніцца іх сувязь з выказнікам *набрала сіл*, гэта спалучэнне набудзе адценне прычыннага значэння і, вядома, адасобіцца: *Адагрэтая за вясну, зямля набрала сіл*.

1. Месяц, яркі і круглы, абліў наваколле халодным святлом (*З. Бядуля*). 2. На палях нерухома ляжала восень, шэрая, аднастайная (*І. Шамякін*). 3. Услед за крыгамі плыве ў Волзе вымытае^м сонца (*С. Грахоўскі*). 4. Працяты марозам снег хрустка скрыпеў пад нагамі дзеда Талаша (*Я. Колас*). 5. Васіль углядаўся ў вышытае зорамі неба (*І. Мележ*).

82. Прачытайце сказы. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры неадпаведных азначэннях.

1. Да Аляксандра падышла прыгожая дзяўчына, з блакітнымі вачамі, з доўгай русай касой, і запыталася пра білеты. 2. З кветкамі і шарыкамі, у святочным адзенні, мы ішлі на апошнюю ў сваім жыцці школьную лінейку. 3. На каток, дзе збіраліся аднакласнікі, завітаў і Косця, без лішніх рэчаў, з канькамі і клюшкай. 4. Вунь які штабель дроў пад хлявом — на ўсю шырыню сцяны ад зямлі да самага даху (*І. Капыловіч*). 5. Усіх нас непакоіла адна думка — выстаяць (*М. Лынькоў*).

83. Прачытайце. Спішыце сказы, афармляючы іх паводле пунктуацыйных норм і раскрываючы дужкі. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Яловы лес і яліны раслі і ра(с/з)кашавалі вакол нашай вёскі. Ахута(н/нн)ыя лапнікам яны як усё роўна былі зашнурава(н/нн)ы

і зашпіле(н/нн)ы на ўсе гузікі і хавалі за пазухай нейкую таямніцу (В. Макарэвіч). 2. Алёна асветле(н/нн)ая вечаровым сонцам сядзіць з яблыкам у руках пад яблыняй (У. Сцяпан). 3. Над ім ра(с/з)пасціралася блакітнае бя(с/з)до(н/нн)ае неба светлае і чыстае без адзінай хмаркі (Г. Пярун). 4. Дзядзька^Ф Мікола худы жылісты насаты з кучомкай пасівелых валасоў хітравата з прыжмурам утаропіўся ў таўсматага брыгадзіра (А. Камароўскі). 5. Падора(н/нн)ыя нябёсамі жнівен(ь/?)скія дзянькі тояць у сабе шмат асалоды (Н. Навіцкая). 6. Голас маці лагодны і клапатлівы даляцеў аднекуль здалёк (І. Клімянкоў). 7. Яна ўвайшла порстка паружавелая свежая (Я. Скрыган). 8. Мала хто з іх тады маладых вясёлых застаўся жыць у гэтым доме (Г. Васілеўская). 9. Валасы яе колеру саломы былі мокрыя (Ю. Станкевіч).

Знакі прыпынку пры адасобленых прыдатках

84. Прачытайце сказы, звярніце ўвагу на выдзеленыя словы. Якім пунктуацыйным нормам адпавядае афармленне сказаў?

1. **Рамантык закаханы і паэт, я** кветкі акрыляў, падняўшы ўгору, дарыў табе, здаецца, толькі ўчора (М. Маляўка). 2. **І мядзведзь, даўні ўладар пушчаў,** таксама прабівае сабе сцежку, прыходзячы з далёкіх нязведаных сховаў (П. Пестрак). 3. **Флексія, або канчатак,** утварае пэўную граматычную форму слова і служыць для граматычнай сувязі паміж словамі ў словазлучэнні і сказе. 4. Да бярозавага балота Рэйдзіху павёў суседскі хлопчык, **дзесяцігадовы Аўласаў Міцька** (І. Чыгрынаў). 5. Над **Бароўкай, двароў на сорок вёскай,** якая падступалася паўкругам да возера (па адзін бок яго стаялі хаты, а па другі — лес), неўзаветку асядаў вечар (І. Чыгрынаў). 6. Якраз была адлётная **пара — выпрабаванне на любоў і вернасць** (Л. Галубовіч). 7. На **Белай Русі — зямлі маіх продкаў —** непадалёку ад гарадка Мір на захадзе серабрыцца Уша, трохі далей — Сервеч (А. Наўроцкі).

Сфармулюйце правілы адасаблення прыдаткаў на пісьме.

Адасобленыя прыдаткі ў вусным маўленні выдзяляюцца паўзамі, на пісьме — коскамі.

З а ў с ё д ы а д а с а б л я ю ц ц а :

- развітыя і адзіночныя прыдаткі, якія адносяцца да асабовага займенніка (незалежна ад месца ў сказе): **Удачлівы паляўнічы, ён часта прыносіў з лесу то зайца, то лісу** (А. Федарэнка); **Яна, вядомая ў горадзе жанчына, дапамагала адбудоўваць бальніцу;**

- развітыя і адзіночныя прыдаткі, якія адносяцца да агульнага ці ўласнага назоўніка і стаяць пасля яго: *Валянцін Міхайлавіч, мужчына гадоў сарака, збавіў хуткасьць, уважліва паглядзеў на Паўла (А. Дзялендзік); Зубр, волат Бела-вежскай пушчы, узгадваецца ў многіх паэтычных творах.*

Заўвага 1. Перад назоўнікам (агульным ці ўласным) прыдатак *адасабляецца*, калі ён мае дадатковае акалічнаснае значэнне ўступкі ці прычыны: *Майстар на ўсе рукі, Святаслаў Іванавіч быў сціплым чалавекам.*

Адасабляецца прыдатак, калі ён звязаны з назоўнікам, які паясняе, словамі *па мянушцы, па клічцы, па прозвішчы: Сабака, па клічцы Гор, хутка ўзяў след.*

Адасабляюцца прыдаткі са злучнікамі *як*, калі яны маюць дадатковае прычыннае значэнне: *Як выдатнаму спецыялісту, Сяргею Пятровічу заўсёды даручалі складаныя справы.*

Заўвага 2. Калі злучнік *як* мае значэнне ‘ў якасці’, то прыдатак *коскамі не выдзяляецца*: *Гліна здаўна выкарыстоўваецца як будаўнічы матэрыял.*

Адасабляюцца прыдаткі са злучнікамі *ці, або*, калі яны маюць удакладняльнае значэнне: *У беларускіх лясах гнездзіцца жаўна, або чорны дзяцел (В. Вольскі).*

Адасобленыя прыдаткі *могуць выдзяляцца* працяжнікамі, калі ім надаецца асаблівае значэнне і пры вымаўленні яны аддзяляюцца ад слова, якое паясняюць, больш доўгай паўзай: *Вось яна — дзівочая пекната (І. Шамякін).*

85. Прачытайце. Спішыце сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з пунктуацыйнымі нормамі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку і напісанне ўстаўленых літар.

1. Ал..ксеі Савіч з зачараван..ем слухаў в..дучую маладую дзяўчыну зага..чыцу клуба (*У. Гаўрыловіч*). 2. Ажыло^с маё св..тое гаючае дрэва ліпа (*У. Ліпскі*). 3. Прыйшлі суседзі баба Мар’я з сынам Віктарам і н..весткай Кацярынай (*Н. Касцючэнка*). 4. Спраўны му..чына майстар на ўсе рукі ён часта дапамагаў знаёмым у розных справах (*А. Козел*). 5. Алёна глянула на музыкантаў двух маладых гара..кіх хлопцаў (*В. Саковіч*). 6. Пакуль Іван Данілавіч паіў каня, на двор хуткаю хадом ўвайшла Кацярына чарнявая жанчына з прывабнымі рысамі твару ў жоўтай майцы з кароткімі рукавамі светлай доўгай спадніцы і з хусткай у руках (*Д. Пятровіч*). 7. Вайна часта кранала іх в..сковых хлапчукоў і дзяўчынак сваім крылом (*Л. Валасюк*).

86. Прачытайце тэкст, пашыраючы сказы словамі з дужак. Запішыце ўтвораныя сказы, пракаменціруйце іх пунктуацыйнае афармленне. Вызначце ролю адасобленых членаў сказа ў тэксце.

На грыбы трэба цёплае, нават гарачае, але з частымі дажджамі лета. Тады яшчэ ў чэрвені — ліпені, у ягадную пару, шаўковымі прожылкамі белай цвілі ўкрываюцца чорныя лапікі лясной зямлі. **Цвіль-грыбніца** паказваецца і на сцежках^ф, і па езджанай дарозе (першая адмеціна грыбнога лета).

Урачыстасць, сапраўдную вагу грыбному сезону надае баравік, але і да яго, і пасля яго растуць у лесе грыбы.^{сн}

Прадвеснікам баравіка з'яўляецца чырвонагаловы падасінавік (грыб змешанага лесу). Ён сапраўды любіць, каб паблізу лапатала асіна, а калі няма яе, дык хоць бяроза ці якая-небудзь вярба.

Баравік, падасінавік^{сл} ды яшчэ рыжык часцей трапляюць у кошык спрактыкаваных грыбнікоў. Іншых грыбоў можа набраць кожны, хто заявіцца ў лес, няхай сабе нават першы раз.

У кожнай^м мясцовасці ёсць свае забабоны наконт таго, які грыб прыгодны, а які — не. У нас не бяруць ваўнянак, таўстух, сінюх (грыбоў вельмі смачных і карысных). Не бяруць і пахучага **грыба-караня-плода** труфеля, які вырастае, не бачачы святла, у лясных шэразёмах...

У сухое лета першы баравік пракідаецца ў бярэзніках з травяным долам, на мясцінах ніжэйшых, макрэйшых. Калі лета, наадварот, мокрае, баравіка шукай па сасняках, па пясчаных^ф узгорках (*Паводле І. Навуменкі*).

- Раствумачце напісанне выдзеленых слоў.

87. Прачытайце тэкст, вызначце яго асноўную думку. Як возера Свіцязь паўплывала на творчасць Я. Чачота і А. Міцкевіча?

Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і пастлумачце іх.

(*Не*)надта вялікае і (*не*)надта глыбокае яно [возера Свіцязь] даўно быццам (*не*)адольны магніт прыцягвае да сябе падарожнікаў з усяго свету.^{сн} Дзвесце гадоў таму на берагах Свіцязі часта бывалі два школьныя сябры Ян Чачот і Адам Міцкевіч. Абодва — нашы землякі выдатныя польскія паэты. Да таго(*ж*) Ян Чачот руплівы збіральнік беларускага фальклору сам пісаў (*на*)беларуску вершы. Зачараваныя характвам Свіцязі і пачутымі на яго берагах народнымі легендамі аб прыгажунях(*свіцязянках*) паэты стварылі (*не*)калькі балад сапраўдных шэдэўраў (*Паводле У. Ягоўдзіка*).